

ՀԱՐ. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ստորև տղազրվող նյութերը (երկու ամբողջական գործ և մի քանի պաշտոնական գրություններ) հայանարևրված են Հայկ. ՍՍՌ Ժողկոմսովետին կից Պետական Զեռագրատան (Մատենադարան) արխիվային բաժնից:

Գրություններից առաջինը, որ Հովհաննես կաթողիկոսի կողմից ուղղված է Ստեփաննոս եպիսկոպոս Արղությանին (ընթացում ենք քաղվածքաբար) վերաբերում է Արղությանին Թրիլիսիից էջմիածին փոխադրելու գործին, հետաքրքիր է, որ այդ գործը կաթողիկոսի կողմից հանձնարարվել է Սինոդի պրոկուրորին:

Մնացած գրություններից երկուսը՝ Ներսես կաթողիկոսից ուղղված են Սինոդի ատենապետի պաշտոնակատար Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, իսկ երկուսը, վերջինի պատասխաններն են և վերաբերում են գերմանացի գիտնական Արիլի էջմիածին ուղևորվելուն և նրան ցույց տալիք օժանդակությանը: Ներսեսն առաջարկում է այդ գործին մասնակից դարձնել Արղությանին, «որ զիտակ է որպէս բազում հանգամանաց դաշտաց և լերանց Արարատայ, մանավանդ լերինն Մասեաց՝ ախպէս և լիզուի նոցա», միաժամանակ հայտնելով թե այդ մասին առանձին գրել է նաև Արղությանին:

Բարսեղ արքեպիսկոպոսի նամակները վերաբերում են Արղությանի ուղեկցությամբ Արիլի էջմիածին ժամանելուն և նրանց հետագա ճանապարհորդությանը:

Մյուս գործը կազմված է էջմիածնի Սինոդի պրոկուրորի գրասենյակում, պրոկուրորի պաշտոնակատար Մատինովից՝

Անդրկովկասի կառավարչատեղաին ուղղված դանոսի հիման վրա: Բանն այն է, որ Պարբոտի հետ Մասիսի գազաթը բարձրանալուց հետո, Արղությանին սկսեցին հալածել ոչ միայն էջմիածնի սևադուլները, այլ նաև ամեն տեսակի ու գույնի խավարամիտ, անվեղար կրոնավորները, դրանցից ոմանք խուլ մթմթում էին, ոմանք բացարձակ դայրայթ հայանում և «անաստված» Արղությանին գեթ Հայաստանից հեռացնելու միջոցներ որոնում:

Այսպիսի վերաբերմունքն ընդգեւ Արղությանի ուներ իր հիմնավոր պատճառը: Արղությանը առաջին հայ մարզն էր, որ գործնականորեն քամուն տվեց Մասիսի գազաթի անհասանելիության և Նոյի տասպանի կրոնական առասպելը. նա խարխիւց այդ առասպելի հիմքը, առասպել, որը դարեր շարունակ ճարտկորեն օգտագործվում էր թե հոգևոր և թե աշխարհիկ տիրապետողների կողմից, աշխատավոր մասսաներին հիմարացնելու, անարգել շահագործելու համար: Այդ էր պատճառը, որ երկար ժամանակ թե Հայաստանում, թե Ռուսաստանում և թե Եվրոպայում տիրապետող կարծիքն աշխատում էր ժխտել Մասիսի գազաթը բարձրանալու փաստը: Զարմանալի չէ, որ Մատինովը իր դանոսում գրում է.

«Покорнейше прошу Ваше Высочайшее превосходительство, обратить внимание на поступок Титулярного советника Абоянова¹, переведенного в Эривань из смотрителей Тифлисского Училища, приказав, кому следует, объявить ему,

¹ Բնագրում ամենուրեք այդպիսի

чтоб он если не остыла еще в нем страсть встречать всех вояжоров и быть им указатель, с коим он, как уверял, не оставил в покое и Ноев Ковчег, то по крайней мере, заводя их в Эчмиадзинский монастырь, не помрачал бы славы гостепримного нашего духовенства, толиком упрямством и неосторожными своими поступками".

Դանոսի համար առիթ է ծառայել հետևյալ դեպքը. 1843 թ. օգոստոսի 27-ի երեկոյան, ճանապարհորդ Բարոն Հակոբանուզենը և Արովյանը ժամանելով Էջմիածին, հյուրընկալութիւն են խնդրում Մատինովից և նրա արհամարհական, մերժողական վերաբերմունքը նկատելով, հեռանում են վանքից և հյուրընկալվում գյուղում, չմոռանալով այդ մասին գրավոր հայանել Անդրեոփիասի կառավարչապետին, որն այդ առիթով հետագայում բացատրութիւն է պահանջում Մատինովից: Վերջինս նախօրոք զգալով նրանց մտադրութիւնը, նույն կառավարչապետին է ուղարկում առաջին դանոսը:

Ստանալով կառավարչապետի բացատրութիւն պահանջող գրութիւնը, Մատինովը ներկայացնում է երկրորդ ամբաստանագիրը, ուր Արովյանին մեղադրում է Եվրոպայի ճանապարհորդներին մուտքեցնելու և Էջմիածնի պատիվը արատափորելու մեջ. միաժամանակ պահանջում է Արովյանին հեռացնել Երևանից, հայանելով, որ այդ ոչ միայն իր, այլ և Սինոդի ատենակալի պաշտոնակատար Բարսեղ արքեպիսկոպոսի ցանկութիւնն է, որը սակայն՝ չի համարձակվել այդ մասին գրել:

Սրանով ավարտվում է մեր ձևաքի տակ եղած դորձը: Հետաքրքիր է թի ինչով վերջացավ Անդրեոփիասի կառավարչապետի գրասենյակում այս հարցը. արդյո՞ք այն հետագայում չի ստացել նոր ընթացք. այս դեռևս հարց է և լուծման կարոտ*):

Վ. ԲՐԵՂՅԱՆ 181-366

*) Մատենադարանի արխիվի. № 223 տակ գտնվում է նաև կաթուղիկոսի գիմնում 1856 թվին կազմված մի գործ, որը վերաբերում է Արովյանի որդուն՝ Վարդան Արովյանին Լազարյան ձեմարանում ձրխարար կրթութիւն ստալու խնդրին: Այս

Հովհաննես Կարբեցու նամակից. ուղղված Վրաստանի Հայոց նազար կառավարչությանը՝ Սեփանցու եպիսկոպոս Արղուրյանին, «1837 Յունվարի 25 ՚ի Ս. Էջմիածին»:

«Մենք ի վերադառնալ մերում այգրէն ահն ունէաք թէ աիրացու Թաշատուրն Ապօփեանց զկնի դոյզն ինչ միջոցի ունի գալ՝ Աթոս ըստ իւրեան խոստման՝ այլ զկնի այնորիկ ոչ ի նմանէ և ոչ ի ձենջ վասն նորա չընկալաք տեղեկութիւն ինչ, այլ այժմ բարեհաճութեամբ մերով գրեաց նմա Թոմայ Յօփսէփիչն Ղօրղանեանց, պրօկուրօրն Արքաղան Սիւնհօղոսի զի նա եկեացէ այսր յաղագս պիտանաւորութեան աթոսոյս. ըստ գրութեան նորա, եթէ ունիցի յօժարութիւն, եկեացէ զէպ առ մեզ. իսկ թէ ոչ, ծանուցիք մեզ վաղվաղակի՞»:
Երեցյանի արխիվ.
Թղթապ. 2. № 178
Բնագիրը.

№ 40 4-го сентября 1843 г.
ДЕЛО

По доносу от г. Прокурора Главноуправляющему в Грузии, о неприличных поступках титулярного советника Абовяна, при сопровождении в Эчмиадзинский монастырь путешественника Барона Гакстгаузена.

Кончено 11 сентября.

Г. Главноуправ. Зак. Краем
Исправ. д. прок. Эч. Синода
РАПОРТ

Список с рапорта на имя Главноуправляющего Закавказским Краем, Ис-

գործում կան՝ Էմիլիա Արովյանի (Ս. Արովյանի կնոջ) երկու խնդրագրերը ուղղված կաթուղիկոսին, Թբիլիսիից, Լազարյան ձեմարանի գիրեկատրի պաշտոնակատարի գրութիւնը կաթուղիկոսին և վերջինիս գրութիւնը Ներսիսյան զոլրոցի հոգաբարձութիւնը:

Բացի այդ Արխիվում է պահվում նաև Ներսիսյան զոլրոցի հոգաբարձու Դավիթ Թերողինյանի գրութիւնը ուղղված կաթուղիկոսին դարձյալ նույն խնդրի և ապա Ռաֆայել ու Միքայել Պատկանյանների միջև նույն զոլրոցում տեղի ունեցած ընդհարման պատճառների մասին:

правляющего должность Прокурора Эчмиадзинского синода, от 4 сентября 1843 года № 95.

Минувшего 27 августа, в ночное время, когда Эчмиадзинское духовенство после вечерней трапезы, предалось покою, прибыл на монастырский двор Королевско-Прусской тайной коллегии Советник Барон Гакстгаузен, вместе с Смотрителем Эриванского Уездного училища титулярным Советником Абояновым¹. Последний этот, тотчас по прибытии в монастырь прислал ко мне старшину деревни Вагаршапат с требованием скорейшего отвода квартиры для одного прибывшего с ним почетного лица и для него самого.—Я велел старшине обратиться об этом к управляющему монастырским именем чиновнику Маленцову и к Управляющему гостеприимным двором Архимандриту Хачатуру, с тем, чтоб этих прибывших господ поместили они в Газарапат или в квартире бывшего прокурора эчмиадзинского Синода Статского Советника Корганова. Приказав Старшине объявить об этом Абоянову, сопровождающему Барона Гакстгаузена, я велел присовокупить, что мебель для них доставится немедленно и что прочие комнаты патриаршего двора переделываются.—Абоянов обратив вежливость мою в обязанность эчмиадзинского прокурора, позволил себе показать свое неудовольствие, и вероятно внушив и Барону Гакстгаузену тоже, даже другия обязанности здешнего прокурора, прислал вновь ко мне старшину сказать, что они в отводимых квартирах не согласны остановиться, и что им желательно знать, что они будут есть?. Тут уж я вынужден был ответить, что они могут есть что им угодно. После этого, Абоянов выставял вновь свое неудовольствие, что прокурор Синода, не показывается сам,

отправился в дом родственника своего здешняго маркитанта, и в сакле его расположил прибывшего с ним Барона. На утро, пользуясь свободным от присутствия днем, отправился я в Эривань для осмотра разных приготовляемых для Патриаршего дома принадлежностей, и для удостоверения особенного беспорядка в церквях, о которых доведено было до сведения моего, а помощника секретаря Патканова послал я к Абоянову с упреком, что он принимаясь соупрствовать подобным людям как Барон, зная положение нашего монастыря, должен был хоть часом прежде предуведомить нас, и что мне очень прискорбно, что он по упрямству своему поместил Барона в столь невыгодном месте. Не успел чиновник Патканов обратиться с извинением и к Барону как он, полагая, что Патканов не знает немецкого языка, ответил Абоянову, что теперь нечего об этом говорить, а что он сварит суп прокурору.

В Газарапате находятся весьма порядочныя комнаты, а дом бывшего прокурора столь также порядочен, что член Совета Статский Советник Безак, в бытность свою в Эчмиадзине, помещался там с полковником Литвиновым, с Председателем Палаты Имуществ Орловским и со всем своим штатом.

Как Эчмиадзинский прокурор сравнен по обязанности своей с правами Губернского Прокурора, и следовательно отвод квартир и хозяйственная часть не относятся до него, и как за всем этим с моей стороны все было сделано к приему Барона Гакстгаузена, то я покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство, обратить внимание на поступок Титулярного советника Абоянова, переведенного в Эривань из смотрителей Тифлисского Училища, приказав, кому следует, объявить ему, чтоб он, если не остыла еще в нем страсть встречать всех вояжеров и быть им

¹ Քաղաքում ածինսրերը աղբյուրներ

указателем, с коими он, как уверял, не оставил в покое и Ноев ковчег, то по крайней мере, завозя их в Эчмиадзинский Монастырь, не помрачал бы славы гостеприимного нашего духовенства, толиком упрямством и неосто-

рожными своими поступками, а тем менее не позволял бы себе, сравнивать, людям незнакомым права прокурора с правами эконома.

№ 95—103

4 сентября 1843 г.

* * *

Исправляющему должность Прокурора Эчмиадзинского Армяно Григорянского Синода Господину Коллежскому Ассесору Матинову.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ЗАКАВКАЗСКИМ КРАЕМ

Канцелярия

4-го сентября 1843 года

№ 9905

В Тифлисе

Дошло до моего сведения, что по приезде в Эчмиадзин путешествующего по Закавказскому краю Барона Гакстгаузена, он не застал там никого из членов Синода по случаю выезда их в летнее местопребывание и не только не был никем принят приветливо, но вы даже отказали ему в ночлеге, на вопросы его делали ему ответ с неохотой, что вынудило его тогда же уехать из Эчмиадзина.

По поручению Г. Главноуправляющего прошу Вас уведомить меня действительно ли Барону Гакстгаузену было отказано в ночлеге и вообще он так негостеприимно был принят в Эчмиадзине?

Начальник Гражданского управления Генерал Лейтенант ГУРКО

* * *

Его Превосх.

Начальнику Гражданской части в Закавказском крае, Госп. Генералу лейтенанту и кавалеру Гурко

Исправляющего Должность Прокурора Эчмиадзинского Синода.

Письмо 11 сентября 1843

№ 97—109

РАПОРТ

На предписание ко мне Вашего Превосходительства от 4 сего сентября за № 9905 честь имею донести, что сведения, доставленные Вам на счет приема Барона Гакстгаузена, совершенно

неправильны, и опровергаются теми самыми обстоятельствами, кои до получения означенного предписания изложил я со всею откровенностью в рапорте моем к Господину Главноуправляющему Закавказским краем 4 же сего сентября за № 95. Равно неправильно и то, что будто бы духовенство наше в бытность Барона Гакстгаузена в Эчмиадзине, находилось на летнем жилище: духовенство и весь штат переехали сюда из Пираган еще 17 августа, а Барон прибыл в Эчмиадзин 27 числа. В вящее доказательство, что в Эчмиадзине любят гостеприимство, ссылаюсь на приемы оказанные в недавнем времени: прибывшему из Алек-

сандрополя полковнику Челищеву, Казачьему полковнику Ягодину, подполковнику Корпуса жандармов Филатьеву и Казачьему сотнику Воробьеву. Люди эти приехали обратиться с должною вежливостью к старшему в духовенстве и ко мне, и им было все оказано.—Барон же Гакстгаузен и Абоянов, коим, надо полагать руководим был первый, поступили и для себя и в отношении к духовенству, крайне неосторожно, как я имел честь о том донести: прибыть в ночное время в монастырь, не довольствоваться порядочными квартирами, заботами об этом самого прокурора Эчмиадзинского Синода, требовать не от управляющего двором, но от прокурора лучшей квартиры, объявлять претензии почему не показывается им тот прокурор, наконец присылать к нему с настойчивым требованием пищи, и угрожать канцелярским чиновникам, что он сварит Прокурору суп, суть поступки ни с чем не сообразные.

Но, в дополнение к первому рапорту моему № 95 я долгом поставляю Вашему превосходительству присовокупить, что описанная в оном страсть чиновника Абоянова всем известная, и незнание им приличий, вновь подтвердились: он и после Барона Гакстгаузена, успел еще уловить одного путешественника, именно Ливина, завез его на днях в Эчмиадзинский Монастырь, не объявив никому ни о себе, ни о нем, провел его по ограде монастырской, не просил ризничаго показать древностей и достопомытностей монастыря и закусив с ним в одном из крайне неприличных лавок здешнего жалкого базара, отправился по свояси. Невежеству этому дивились самые простолюдины.—Словом, если этот упрямый человек, не будет переведен из Эривани в другое учебное заведение, то живя тут на перепутье, может часто повле-

кать духовенству нашему подобные неудовольствия о чем и исправляющий должность председателя Эчмиадзинского Синода Архиепископ Барсег, не решаясь особо утруждать Господина Главноуправляющего, просил меня, повергнуть обстоятельство это милостивому вниманию Его Высокопревосходительства.

В сем деле нумерованных и скрепленных шесть листов. С.

Ստացա ի 9 մայիսի 1844 թ.

(Թեազիր)

1844. յունվարի 25.

ի Ս. Գ. Բարդ

Քղթապանակ 1844 թ.

Վավերագիր № 138:

Ներսես կաթողիկոսի նամակից, ուղղված Սինոզի առննապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին 1844 թ. Հունվարի 29
(Պետերբուրգից)

№ 25

(Թեազիր)

«Ի 25 ամսոյս յազազս Արիխ անուն ուսումնականի ուրումն, որ առաքեցաւ Կայսերական հրամանաւ այլըր յԱրարատ և ի սահմանակից դաւառան ընդ պօրութիւն լեւնական ինժեներ Ստիլբրովի, գրեալ դշանձնարարութիւն առ ձեզ վասն ամենայն կարողութեամբ ձեր օժանդակելոյ նոցա, հարկաւոր համարեալ գրեցի և առ վարձապետ Թաշատուր Ապովեան հարազատն մեր, որ գիտակ է որպէս բազում հանդածանաց գաշապց և լերանց Արարատայ, մանաւանդ լերինն Մասեաց՝ այնպէս և լեզուի նոցա, և երկոցուն գրեալ իմ գծրարնս և զի ի վերա սեղանոյ զի ի ժամանակի եղեալ ի ծրարի առ ձեզ գրութեան իմոյ գծրարնս գրեցելումն առ Ապովեանն յանձնեսցուք խընդրողացն դաշնաւ Այլ ասանց մեզ կնքեալ դաշնա ջոկ ջոկ տուեալ են նոցա. յազազս որոյ յանձն ասնեմ ձեզ զի յստանայն ձեր զգրեալն իմ առ ձեզ, հարցջիք և վասն գրեցելումն առ Ապովեանն և եթէ չիցեն պատահարար հանդիպեալ նմա և տուեալ

զգիր իմ առ նա, դուք ընկալեալ զայն հաստատելիք նմա եթէ իցէ այդք յերևան և կոչեալ զնա պարտաւորեալիք լինիլ օժանդակ նոցա ըստ ամենից կարևորացն ինքեան, որպէս պարտաւոր մարդկային մարդասիրութեանց»:

Կաթուղ. Գիվան. Թղթապանակ 1844 թ., № 141.

Մինոզի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի գրությունը ներսես կաթուղիկոսին

(սեվագրութիւն)

№ 50

Ի 20 փետրվարի 1844 ամի.

**Վեհափառ Հայրապետ
ամենողորմ կախկոպոսապետ.**

Մեծաւ յարգանօք ընկալայ զկոնդակ Վեհափառության Չերոյ, արձակեալն առ իս ի 29 Յունվարի անցելոյ համար 25. և իսկոյն թղթակցեալ ընդ պարոն Արովյանին ի մասին գիտնական առն Արիխ անուանելոյ, որ ունի գալ յայտոսիկ կողմանս, ստացա ի նմանէ զպատասխանի թէ՛ նա տակաւին չէ եկեալ յերևան: Ի գալ նորա այսք ի սուրբ աթոռս ըստ պատուիրանի Վեհափառության Չերոյ ցուցից նմա զվայելչականն հիւրասիրութիւն, որով յուսամ գոհունակ մնասցէ նա միշտ զԱստուածընտիր Հայրապետութենէ Չերմէ: . . . . .

Թղթապանակ 1844 թ. № 20.

Մինոզի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի գրությունը

(սեվագիր)

**Սրբազնապետար Հայրապետ՝
Վեհափառ Տէր.**

Կայսերական հրամանաւ առաքեալն յայտոյս Կովկասու գիտնական Գերմանացին պարոն Արիխ մականուամբ ընդ լեռ-

նական ինժիներ պորուտչիկ Սօկուլովի ըստ արարեալն նոցա յանձնարարութեան, զգալլատենէ որոց կանխաւ ծանօթ էի կոնդակաւ Չերդ վեհափառութեան, յ 9 ընթացիկ ամսոյս մայիսի մուտ գործեցին յաթոս սուրբ, ի միասին ընդ բարեշուք Սաչատրոյ Արովեան հայազնոյ, բնակելոյ այժմ յերևան քաղաքի, վարժապետութեամբ յարքունի ուսումնարանի տեղւոյն, զորս և ընկալեալ ըստ վայելչականին պատուեցաք հիւրընկալութեամբ և ըստ պատուիրանի վեհափառության Չերոյ՝ զձագրելոյ գրութեան ի 25 յունվարի սոյն ամի ընդ ձեռն յիշեալ գիտնականին ինձ ժամանելոյ, թարգմանութեամբ Արովեանի հարցմանցն նորա ի ծանօթութիւն նորին պատասխանեցաւ ըստ պատշաճին և ըստ ցանկութեան նորա ցուցան նմա հնութիւնք վանիցս և այսպէս ամենայն գոհանակութեամբ ելեալ ի 11 ամսոյս ընդ Արովեանի գիմեցին դեպի հանքն աղային Կողբայ, ի մերձակայ նորին. բայց նախքան յուղի անկաննն ևս առաջարկեցի նմա, եթէ պետք իցեն նմա անձինք երկրացիք՝ ծանօթք լերանց և վայրաց Արարատայ և արագածունեաց, պատրաստեցից զնոսա վասն ուղևորելոյ ընդ նմա ի շրջագային նորա, զորս ևս ունիմ ի պատրաստի. առ այս նովին եղանակաւ շնորհակալութիւն իւր ցուցեալ յայտնեաց թէ, զինի վերադառնալոյ իւրոյ այսք յաթոս ի Կողբայ, ունի խնդրել զայսմանէ յինէն, վասնզի բարձունք, զողք և միջին մասունք լերանց այդոցիկ տակաւին չեն մաքրեալ լիովին ի ձեանց:

Ի 13 մայիսի 1844 ի Սուրբ Էջմիածին.

Թղթապանակ 1844 թ. № 27.